

Розділ V. Пізнавально-розвивальні можливості гірського середовища та їх використання в навчально-виховному процесі гірських шкіл

Катерина Журба,

кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії морального та етичного виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (м. Київ)

Kateryna Zhurba,

Candidate of Pedagogical Science, Senior Research Fellow, Institute of Education National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (Kyiv)

Олена Доукіна,

кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, вчений секретар Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України

Olena Dokukina,

Candidate of Pedagogical Science, Senior Research Fellow, Institute of Education National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (Kyiv)

УДК 37.015.312

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ШКОЛЯРІВ

THEORETICAL BASIS OF THE NATIONAL-PATRIOTIC EDUCATION OF PUPILS

У статті розглядаються теоретичні основи національно-патріотичного виховання школярів. Особлива увага приділяється аналізу поглядів українських філософів і педагогів минулого і сучасних. Висвітлюються особливості їхнього бачення щодо національно-патріотичного виховання дітей та подолання протиріч і кризових явищ.

Ключові слова: національно-патріотичне виховання, нація, етнос, любов до Батьківщини, протиріччя, школярі

The paper discusses the theoretical basis of the national-patriotic education of students. Particular attention is paid to the analysis of attitudes Ukrainian philosophers and teachers of the past and modern. Specific features of their vision of national-patriotic education of children and overcome contradictions and crises.

Keywords: national-patriotic education, nation, ethnicity, love of country, contradictions, students

В статье рассматриваются теоретические основы национально-патриотического воспитания школьников. Особое внимание уделяется анализу взглядов украинских философов и педагогов прошлого и современных. Освещаются особенности их видение национально-патриотического воспитания детей и преодоления противоречий и кризисных явлений.

Ключевые слова: национально-патриотическое воспитание, нация, этнос, любовь к Родине, противоречия, школьники

Постановка проблеми. На сучасному етапі національно-духовного відродження України все більшої гостроти набуває проблема виховання школярів гідними громадянами і патріотами. Причиною багатьох кризових явищ притаманних українському соціуму є криза національної ідеї, національної свідомості, патріотизму молоді,

яка потребує нагального вирішення. Успішне національно-патріотичне виховання школярів неможливе без консолідації зусиль сім'ї, школи, суспільства.

Виховання патріота і громадянина є одним з провідних завдань національної освіти, що знайшло своє підтвердження у розпорядженнях Кабінету Міністрів за 2010 р. „Деякі питання військово-патріотичного виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів”, „Деякі питання організації навчально-виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах у зв'язку з впровадженням 11-річного терміну навчання”, Законах України „Про освіту”, „Про загальну середню освіту”, „Концепції виховання особистості в умовах розвитку української державності”, „Концепції громадянського виховання особистості”, „Концепції патріотичного виховання”, де підкреслюється необхідність виховання у підростаючого покоління любові до Батьківщини, формування громадянського обов'язку на основі національних і загальнолюдських духовних цінностей, утвердження якостей громадянина-патріота України як світоглядного чинника розвитку культурного і творчого потенціалу нашого народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки проблема національно-патріотичного виховання у школярів, формування патріотичних цінностей в учнів загальноосвітньої школи висвітлювалася у роботах В.Гуменюка, В.Каюкова, В.Кіндрата, В.Ковалюка, М.Павленко.

На теренах СНД до проблеми національно-патріотичного виховання звертаються Л.Алімова, Є.Белозерцев, І.Валеев, Г.Волков, І.Льїн, М.Нікандров, В.Третьяков та ін.

Метою статті є висвітлення теоретичних основ національно патріотичного виховання школярів у сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Національно-патріотичне виховання молодого покоління має розвивати почуття патріотизму, відданості справі зміцнення державності, активної громадянської позиції, які нині визнані проблемами загальнодержавного масштабу.

Українська нація – це понад двісті різних народів і народностей, які мають свою етнічну самосвідомість. „Проте етнічна самосвідомість різних народів не заперечує готовності свідомо служити інтересам їх Батьківщини – України. На більш високому рівні етнічна самосвідомість переростає в національну самосвідомість. Остання передбачає ідентифікацію особистості з усім народом України, незалежно від свого етнічного походження, політично об'єднаного єдиним інститутом громадянства, територією, економікою, історичною долею та перспективами майбутнього. Свідомі патріоти України – це і українці, і росіяни, і євреї, і татари, і молдавани, й інші народності, які проживають на території однієї держави, що утворилась внаслідок політичної інтеграції етнічних спільнот, і збагачують її своєю культурою і сприяють її розквіту. Чим більше Українська держава дбатиме про розвиток етнічної самосвідомості своїх етнічних меншин, тим більше буде мати патріотів” [1, с.19].

Патріотизм характеризує рівень розвитку нації, процеси державотворення. Водночас патріотизм визначають етнічна приналежність та прив'язаність індивіда до рідної домівки, землі. Традиційно національно-патріотичне виховання забезпечувалось родинним вихованням, національною культурою, традиціями, звичаями, соціальними інститутами, законами тощо.

Любов до Батьківщини є визначальною синтетичною якістю громадянина і патріота, що поєднує емоційно-моральне і дієве ставлення до себе, до сім'ї, до інших людей, природи і суспільства. Любов до Батьківщини поєднується з вірою у її розквіт, майбутнє.

Безпрецедентним документом, на якому виховувалося не одне покоління українських патріотів була «Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика» 1710 року. Для порівняння Конституція США була прийнята 1787 р. Конституція Пилипа Орлика складається з преамбули, 16 статей та присяги, в якій закладається фундамент національної свідомості, державницької громадянськості, патріотизму.

До цього питання у своїй педагогічній концепції звернувся П.Д.Юркевич, який обмірковуючи засади розбудови держави, дійшов висновку: „Держава підтримує своє існування й історичне значення спочатку арміями; потім вона усвідомлює могутню силу капіталу й опікується розвитком народного добробуту; нарешті вона переконується, що до цих умов її сили і значення має долучатися ще одна умова, до того ж найважливіша і нічим іншим незамінна: умова ця є народна освіта” [18, с.6]. На його думку національно-патріотичне виховання повинно формувати у людини певну культуру, яка дає право на силу і свободу, на блага і досконалість, на певність у сьогоднішній і на віру у велике майбуття [18, с.8-9].

У свій час К.Д.Ушинський вірно підмітив: „Якщо немає людини без самолюбства, так немає людини без любові до батьківщини, і ця любов дає вихованню вірний ключ від серця людини і могутню опору для боротьби з його поганими природними особливостями” [17, с.89]. Педагог був переконаний, що любов до Батьківщини має поєднуватись зі знанням мови, мистецтв, народних традицій і звичаїв. Ним вперше було обґрунтовано поняття „малої батьківщини” і запроваджено батьківщинознавство як навчальний предмет початкової школи.

Співзвучні думки К.Д.Ушинському знаходимо у працях І.Огієнка (1882-1972 рр.) „Українська культура”, „Наука про рідномовні зв'язки”, „Дохристиянські вірування українського народу”, в яких висвітлюються проблеми виховання у дітей шанобливого ставлення до рідної мови, національної ментальності, гідності, патріотизму. Провідну роль у національно-патріотичному вихованні І.Огієнко відводив сім'ї, адже саме в ній дитина вперше чує рідну мову, долучається до споконвічних традицій, вчиться шанобливо ставитися до батьків, родичів, сусідів. Особливістю педагогічних поглядів І.Огієнка було те, що він пов'язував національно-патріотичне виховання дітей з релігійним. У науковий обіг вчений ввів таке поняття як рідномовне виховання: „Найцінніший ґрунт для духовного виховання сильного характеру – то рідна мова. Пильнуйте ж виховувати такі потрібні для нації сильні характери, виховуючи дітей тільки рідною мовою. Особа, що не зросла на рідній мові, загублена для нації, бо ціле життя буде

безбатченком, і справи рідної нації їй будуть чужі” [12, с.26]. Педагогічні ідеї І.Огієнка залишаються вагомими і важливими для національно-патріотичного виховання патріотизму у школярів в сучасних умовах.

Вагомий внесок у розвиток вітчизняного національно-патріотичного виховання зробила С.Русова, яка вважала, що „національне виховання виробляє у дитини не подвійну хистку моральність, а міцну цілісну особу. Воно не утискає думку дитини у вузькому шовінізмі: навпаки, після правдивого національного виховання дитина звикає кохатися в народних скарбниціях і шукатиме цих культурних скарбів і у других народів” [14, с.60].

Досі точаться дискусії навколо спадщини Д.Донцова, відомого своїми націоналістичними поглядами, визнанням аристократії кастовості на протигагу демократії, класократії, націократії. Водночас Д.Донцов пов'язує занепад козацтва зі втратою ознак правлячої верстви або їхнім охолопленням. Він вважає безглуздими „фантоми народної честі, народної гордості, народних прав і обов'язків”. Критикуючи М.Грушевського і М. Драгоманова Д.Донцов писав: „Не маючи в собі комбативності (до питання „Як”), ні власного формуючого ідеалу (до питання „Що”), ні претенсії творити з себе формуючу касту суспільності (до питання „Хто”), не могли вони стати ковалями нової суспільності на базі куняючих в масі історичних традицій” [6, с.53]. Критикуючи демократію, Д.Донцов зауважував, що саме вона викоринила аристократію, але не створила принципово нової моралі, зруйнувала культ держави, створила культ сірої людини і матеріалізму, що призвело до руйнації. Хоча його праці не позбавлені серйозних помилок так і не набули поширення в Україні, втім націоналістичні рухи в Україні і досі керуються його положеннями.

На протигагу Д.Донцову М.П.Драгоманов (1841-1895 рр.) застерігав, що сама по собі думка про націю не може привести людство до свободи та правди для всіх. На його думку потрібно прагнути чогось загальнолюдського, що було б вище над усіма національностями та могло б гармонізувати їхні відносини. У роботі „Чудацькі думки про українську національну справу” він дискутує з націоналістами і пише: „А поки, що таке людиноненависне національніцтво шкодить тим, що будить до нас ворожі спочуття й у наших сусідів, тоді як тепер навіть на війні треба вменшувати ненависть проміж людьми” [7, с.476]. М.П.Драгоманов зроби значний вклад у розроблення етичних засад національно-патріотичного виховання, закликаючи українську молодь стояти ногами й серцем на Україні, головою – в Європі, а руками обіймати всю Слов'янщину.

Ця дискусія набула розвою і в концепції українського персоналізму О.Кульчицького, який визнавав, що геополітичне розташування України на перехресті історичних шляхів психологічно впливало впродовж століть на життєву ситуацію української людини, яку сучасна екзистенціальна філософія влучно назвала „межовою”. Досліджуючи соціопсихічні, культуроморфичні та глибинно-психічні чинники української психології, дійшов того висновку, що „особливого забарвлення набуває „комплекс меншовартості” внаслідок розходження між самооцінкою власного внутрішнього світу і внутрішнього життя, якій українець завдячує своєю інтроспекційною здатністю та розмірним багатством внутрішнього переживання, традицією даремності національних зусиль (у школі українського поціновування) меншовартісному і менш оцінному „зовнішньому світові”. Комплекс меншовартості має, таким чином забарвлення „комплексу кривди” [10, с.158-159]. Все це породжує тенденцію „надолуження” і „надкомпенсації”, що відображено в теорії і практиці націоналізму. На думку вченого пізнє входження України в європейський простір, дасть можливість уникнути помилок, допущених Європою у своєму розвитку і дозволить піднести любов до Батьківщини на якісно новий щабель.

Проблемі національно-патріотичного виховання приділялась належна увага і у працях представників української діаспори. Так, В.Янів у роботі „Українська вдача і наш виховний ідеал” наголошував на тому, що виховання у школі та сім'ї має бути в першу чергу патріотичним і державницьким, а не конфесійним, ідеологічним чи конкретним партійно-політичним.

Ідеї національно-патріотичного виховання набули розвою і у працях Г.Ващенка, який наголошував на пріоритетності формування у молоді патріотизму. У своїй роботі „Виховний ідеал” педагог формулює положення, які би сприяли національно-патріотичному вихованню молоді:

- державна незалежність, можливість для українців вільно творити своє майбутнє;
- об'єднання всіх українців незалежно від їх проживання, віри, соціального стану в єдину спільноту;
- справедливий державний устрій, який би забезпечував права і свободи громадян;
- високий рівень народного господарства, який би забезпечував добробут громадян;
- духовний розвиток українського народу;
- високий релігійно-моральний рівень українського народу;
- високий рівень здоров'я українського народу [3, с.175]. На думку Г.Ващенка всі ці положення давали б можливість виховувати підрастаючі покоління українців з метою досягнення „блага Батьківщини”.

А.Макаренко вважав виховання патріотизму у дітей пріоритетним напрямком своєї педагогічної діяльності: „...Кожний виховний крок у нас повинен бути пронизаний патріотичним вихованням, і якщо це не так, то це виховання... нікуди не годиться. Якщо мені говорять, що у мене все добре, але нема патріотичного виховання, то я повинен це розуміти так, що вся робота зовсім нічого не варта” [11]. На думку видатного педагога, у вихованні патріотизму дітей важливим є формування організаторських навичок, які є найбільш потрібні для справжнього патріота своєї країни, „людини-творця на благо своєї Батьківщини”, зокрема почуття відповідальності за доручену справу, взаємодопомоги, прагнення до раціоналізації і удосконалення виробництва тощо. Кожен школяр повинен бути сміливим, мужнім, чесним, працьовитим патріотом. Все це доноситься і виховується у них через виховання колективу, програму людського характеру, участь у виробничій праці. Ідеї А.Макаренка є цінними і для сучасної школи.

Велика заслуга належить В.Сухомлинському, котрий розвивав ідеї національно-патріотичного виховання в сім'ї, формування синівської любові і вірності Вітчизні через причетність до життя народу, його історії, слави: „У кожного з нас Вітчизна починається з чогось маленького, начебто неказистого і непримітного; в життя кожного з нас назавжди до останнього нашого подиху входить щось єдине і незмінне, як груди матері, як її ласкавий дотик, як рідне слово. Це наш рідний куточок, втілюючий в себе живий образ нашої Вітчизни” [16, с.21]. Видатний педагог звертав увагу на спільні зусилля сім'ї і школи. „Та коли вікно у світ розчинятимуть не тільки вчитель, а найближчі люди, то почуття патріотизму формуватиметься в дитини на особливо міцній основі” -, писав В.О.Сухомлинський [16, с.31].

Продовжуючи справу В.О.Сухомлинського О. А. Захаренко, дав власне визначення національного патріотизму, який він розумів як „любов до патріотів країни, до її народу, гордість за своє, за досягнення в науці, спорті, медицині і т.д.” Педагог ввів до обігу поняття „практичного або дієвого патріотизму”, який „розпочинається від батьківської садиби, хати, села, міста України”, а також реальний патріотизм, який бере свій початок „з лелечинового гнізда, що примостилося на телефонному стовпі або на батьківській хаті” [8, с.213]. Джерелами патріотизму на думку педагога можуть бути національні традиції, рідна мова, національна культура, батьківський дім, природа. У „Десяти заповідях синам” О.А.Захаренко писав:

- Любіть Україну – вашу власну державу. Не на словах, а на ділі, роблячи все, аби вона була процвітаючою, міцною, багатою, незалежною, розумною і щасливою;

- Україна має залишатися нащадкам такою ж прекрасною, якою вона зараз є. Намагайтеся кожне узлісся, кожне водоймище, луки чи поле зробити красивими. Не допускайте до влади невігласів, яким байдуже, що буде після вас. Допоможіть суспільству зберегти генофонд нації;

- Менталітет – слово, яке міцно ввійшло в українську мову. Це щось схоже на характер і темперамент нації. Його треба частково підправити, щоб не виглядати серед інших народів дикунами або звіроподібними людьми;

- Любіть своїх дітей..., любіть своїх друзин...;

- До кінця днів поважайте батьків;

- Батько й мати залишаються для вас святими все життя до останніх днів [8, с.213].

В останні роки з проблеми національно-патріотичного виховання школярів захищено ряд дисертаційних робіт (В.Гуменюк, В.Каюков, В.Кіндрат, В.Коваль, М.Павленко). Актуальним у цьому зв'язку є дослідження В.Каюкова, який теоретично обґрунтував та експериментально апробував оригінальну систему засобів розвитку патріотизму (на героїчних традиціях українського козацтва).

Особливо важливим у цьому зв'язку є запропоноване І.Бехом поняття „моральна задача” як форма суб'єкт-суб'єктної взаємодії вчителя та учня, результатом розв'язання якої є здатність вихованця до усвідомленого й добровільного прийняття суспільних цінностей, що сприяє його особистісному розвитку загалом і національно-патріотичному вихованню зокрема.

Ю.Руденко, аналізуючи проблеми сучасного національно-патріотичного виховання дійшов висновку, що там, де немає систематичного і послідовного патріотичного виховання дітей, підлітків і юнаків, виникає забуття гуманістичних традицій, волелюбних заповідей предків, неповага до національних цінностей і святинь, поширюється денаціоналізація, деморалізація і знедуховлення молоді. Якщо у дошкільному і молодшому шкільному віці не розв'язується задача патріотичного виховання, то у підлітковому віці важко, а то й неможливо надолужити прогаяне. „Учні, в яких з раннього віку не виховані почуття любові до рідного краю, до природи, пошани до історичного минулого, захоплення героїчними вчинками попередніх поколінь, як правило не дорожать рідною мовою, культурою, не відчувають духовного зв'язку зі своїм народом. Їхню свідомість вражає відчуття національної меншовартості, неповноцінності. Глибоко не задумуючись над своїми діями і вчинками, вони з меркантильних, вузько прагматичних причин забувають рідну мову, культуру, стають відступниками рідного народу, зраджують Батьківщину” [13, с.322].

Л.Костенко, аналізуючи негативні тенденції у формуванні патріотизму, меншовартісності, звертає увагу на те, що українців віками витіснили з життя шляхом фізичного знищення, духовної експропріації, генетичних мутацій, цілеспрямованого перемішування народів на її території, внаслідок чого відбулася амнезія історичної пам'яті і якісні втрати самого національного генотипу. Образ української нації спотворювався віками, їй приписувалася мало не генетична тупість, не відмовлялося в мужності, але інкримінувався то націоналізм, то антисемітизм. Велике диво, що ця нація на сьогодні ще є, вона давно вже могла б знівелюватися й зникнути. Фактично це раритетна нація, самотня на власній землі у своєму великому соціумі, а ще самотніше в універсумі людства, яка чекає своїх філософів, істориків, соціологів, генетиків, письменників, митців [9, с.183].

Погляди вченої знайшли підтримку у працях В.Г.Постового, який переконаний, що національно-патріотичне виховання у контексті сьогодення має значення саме тому, що Україна століттями перебувала в колоніальних і напівколоніальних умовах, де сама приналежність до українства піддавалася моральній, громадянській та духовній девальвації, де на землях України українці піддавались зросійщенню, полонізації та іншим формам денаціоналізації.

Схожих поглядів дотримується і Г.Сагач, яка висловила думку, що складовими національно-патріотичного виховання підрастаючого покоління є українська ідея, державна незалежність України, самопожертва в боротьбі за свободу нації, готовність захищати Батьківщину, єдність поколінь на основі віри в національну ідею, почуття національної гідності, історична пам'ять, громадська національно-патріотична активність, пошана до державних та національних символів, до Державного Гімну, любов до рідної культури, мови, національних свят і традицій, пошана до Конституції України, підтримка владних чинників у відстоюванні незалежності України та розбудові

атрибутів державності, орієнтація власних зусиль на розбудову Української держави і розвиток народного господарства, прагнення побудувати справедливий державний лад, протидія антиукраїнській ідеології, готовність стати на бік народів, які борються за національну свободу, сприяння розвитку духовного життя українського народу, дбайливе ставлення до національних багатств, до рідної природи, увага до зміцнення здоров'я громадян України [15, с.254].

Досліджуючи особливості патріотичного виховання у позашкільних закладах, Т.Гавлітіна визначає національно-патріотичне виховання дітей як цілеспрямований і свідомо здійснюваний процес організації і стимулювання активно-творчої діяльності підлітків, оволодіння ними знаннями про культурно-історичний досвід українського народу, формування у них ціннісного ставлення до Батьківщини, суспільства, самих себе та праці.

На її думку національно-патріотичне виховання – це вироблення в особистості потреби активно діяти для влаштування власного життя і розбудови держави, проявляти, оцінювати, аналізувати вчинки, людські якості, суспільно політичні явища з точки зору патріотизму і національних цінностей [5, с.26-27].

У контексті досліджуваної проблеми інтерес представляє дисертаційне дослідження І.Г.Хлистуна „Національне виховання в родині української еліти (кінець XIX – початок XX століття)”, де авторка висловлює слушну думку стосовно того, що еліта є окремою категорією людей, котрі дбають у своїх галузях діяльності про національно-патріотичне виховання, забезпечують передовий розвиток народу, організовують і створюють сприятливі умови і гарантії гідного майбуття нації, утверджують ціннісність і розвивають мову, історичні і творчі традиції, звичаї, культуру, державницьку ідею тощо.

Ми поділяємо думку К.І.Чорної, котра констатує створення передумов для оновлення змісту й технологій національно-патріотичного виховання, в центрі якого особистість дитини як найвища цінність. На думку дослідниці систему патріотичного виховання визначає національна ідея, як консолідуючий чинник розвитку суспільства і нації в цілому. Однак наряду з позитивними змінами вона відмічає певні проблеми і протиріччя. „Головна з них полягає в тому, що нинішнє підростаюче покоління дорослішає, востає в життя нового, ціннісно невизначеного суспільства. Стара суспільна система зруйнована, нова лише задекларована Конституцією. Перехід від державно-планової до ринкової економіки здійснюється на фоні корупції, правового нігілізму, зухвалого обкрадання населення. За таких умов термін „патріот” нерідко вживається з іронією. Це породжує у молодих громадян невпевненість в завтрашньому дні, психологічний дискомфорт, комплекс національної меншовартості та особистої неповноцінності, зневіру в цивілізоване життя на Україні, бажання назавжди покинути Батьківщину” [1, с.16-17]. Виходом з цієї ситуації може бути випереджальне національно-патріотичне виховання у поєднанні зі свободою особистості, демократією, гуманізмом, через забезпечення усіх демократичних прав і свобод на принципах національної спрямованості, гуманізації, самоактивності і саморегуляції, культуровідповідності, полікультурності, соціальної відповідальності.

Висновки. Таким чином, національно-патріотичне виховання спрямоване на формування у дітей любові до Батьківщини, прагнення її розбудувати, формувати імідж України як європейської держави, дбайливо ставитись до рідної землі, оточуючих людей, мови, традицій, культури; нести відповідальність за долю України.

Національно-патріотичне виховання школярів в теорії педагогічної науки і практики відображає складний і багатогранний процес становлення, розвитку та самоідентифікації особистості у контексті становлення і розбудови Української держави.

1. Бех І.Д. Національна ідея в становленні громадянина-патріота України (Програмно-виховний контекст)/ І.Д.Бех, К.І.Чорна.- Черкаси:ІПВ АПН України.- 39 с.
2. Ващенко Г. Виховання волі і характеру/Григорій Ващенко. – Бюфало-Мюнхен, 1957. – С. 138.
3. Ващенко Г. Виховний ідеал /Григорій Ващенко. – Полтава: Полтавський вісник, 1994. – С. 175.
4. Виховання громадянина, патріота, гуманіста: Навч.-метод. посібник /К.І.Чорна. – К.: ТОВ “ХІК”, 2004. – 96 с. – С. 15-22.
5. Гавлітіна Т.М.Національно-патріотичне виховання підлітків в умовах позашкільного навчального закладу:Навчально-методичний посібник/Т.М.Гавлітіна-Рівне:Волинські обереги, 2007. С26-27 .
6. Донцов Д. Дух нашої давнини / Дмитро Донцов. – Дрогобич: „Відродження”. – Ч.2. – 168 с. – (Серія „Життя і чин”).
7. Драгоманов М.П. Вибране („...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”) / Михайло Драгоманов. – К.: Либідь, 1991. – 682 с.
8. Захаренко О.А.Слово до нащадків / О.А.Захаренко. – К.: СПД Богданова А.М., 2006. – 216 с.
9. Л.Костенко Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала // Г.Сагач Вибрані твори: в 5 т. / Ліна Костенко. – Рівне: ПП. ДМ, 2006. – Т.2: Хрестоматія: „Золотослів”. – С. 180-196.
10. Кульчицький О. Основи філософії і філософських наук (рукопис 1949 року) / Олександр Шумило фон Кульчицький; упор. і ред. А.Карась. – Мюнхен-Львів: Український Вільний університет, 1995. – 164 с.
11. Макаренко А.С.Вибрані педагогічні твори. Статті. Лекції. Виступи /Антон Макаренко; ред.Є.Н.Мединського.-К.-Рад.школа, 1967. – С.135.
12. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки/І.Огієнко.- Львів: Фенікс, 1995. – С.26.
13. Руденко Ю.Основи сучасного українського виховання. – К.:Вид-цтво ім.О.Теліги, 2003. – С.322.
14. Русова С. Дошкільне виховання/ Софія Русова. – Катеринослав: Українське видавництво, 1918. – С.60.
15. Сагач Г. Вибрані твори: в 5 т. / Галина Сагач – Рівне: ПП. ДМ, 2006. – Т.3: Ділова риторика: „Добрословіє”. – 354 с.
16. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину/ Василь Сухомлинський.- К.:Рад.школа, 1982. – С.21.
17. Ушинський К.Д. Про народність у громадському вихованні //Вибр.пед.твори у 4-х т./ К.Д.Ушинський – К.:Радянська школа,1983. – С.89.
18. Юркевич П.Д. Курс общей педагогики с приложениями/ Памфил Юркевич. – М., 1869. – 404 с.